Ljus över landet

Elektrifieringen och litteraturen

Lars Furuland

Lys over Landet!
Det er det, vi vil.

År 1885 trycktes för första gången dessa rader av J P Jacobsen, den kanske främste danske författaren i det moderna genombrottets generation. Snart var det ett diktarord som genljöd i Norden. Det sammanfattade den framtidstro och dyrkan av ljuset som vetenskapens och upplysningens symbol som var utmärkande för en stark idéströmning med rötter i den stora encyklopedins tidevarv. Folkbildningsfrågan hade under 1800-talets lopp ägnats oräkneliga utläggningar – i debattinlägg, skönlitteratur och folkskrifter. På 1880-talet formulerades nu upplysningens evangelium friskt och koncentrerat i ett bevingat ord som spreds runtom i de skandinaviska länderna: "Ljus över landet – det är det vi vill."[1]

Den verksamhetslystna människan har alltid i sitt dagliga liv försökt lysa upp natten och vintern, hon har velat erövra små stycken av det kompakta mörkret med hjälp av mer eller mindre sinnrika belysningsanordningar. Men först ett stycke in på 1800-talet började den tekniska utvecklingen gå snabbare och bli mer omvälvande. Moderna funktionsdugliga oljelampor utvecklades och gasbelysningen vann terräng. Fotogenlampan kom till Sverige omkring år 1860 och fick från början av 1890-talet en svår konkurrent i den elektriska glödlampan. Att koltrådslampan några år in på 1900-talet fulländades till en praktiskt användbar metalltrådslampa var en teknisk utveckling med viktiga konsekvenser. Hållbar, strömbesparande och billig bidrog metalltrådslampan till att hemmen och arbetsplatserna kunde elektrifieras – en revolutionerande förändring i gemene mans vardagsliv.[2]

Inte förrän kring sekelskiftet var således de nya ljuskällorna verkligt effektiva och samtidigt så pass billiga, att de kunde börja bli var mans egendom.

Här finns ett sammanhang, en parallell som är så självklar att den sällan berörs, mellan de nya möjligheterna att lysa upp människors samhällen och upplysning i överförd bemärkelse, dvs sådana sidor av det andliga livet som läskunnighet och bildning i de breda

lagren. Även inomlitterära företeelser som diktarnas språkbruk och motivval torde ha påverkats av den tekniska utvecklingen.

Ett par huvudfrågor bör här ställas: Vad har den elektriska belysningen betytt för läskulturen? Kan man avläsa systemskiften inom belysningstekniken i litterära skildringar? Påverkades författarna även i ordförråd och bildspråk – och rentav mer djupgående än så?

Ämnet är vidsträckt, men framställningen kan begränsas, om jag främst dröjer vid det gränsöverskridande som *elektrifieringen* innebar och utgår från svenska och nordiska exempel.

Läsljuset – från talgdanken till metalltrådslampan

Även om vi känner till huvuddragen både i belysningens och folkbildningens historia, har nog de flesta av oss ändå svårt att leva oss in i vilka problem som en läsande och skrivande person för 100–150 år sen ställdes inför. Då upplevdes svårigheterna ju som självklara och kommenterades sällan. Några exempel ur läsningens historia kan vara på sin plats.

Talgljuset

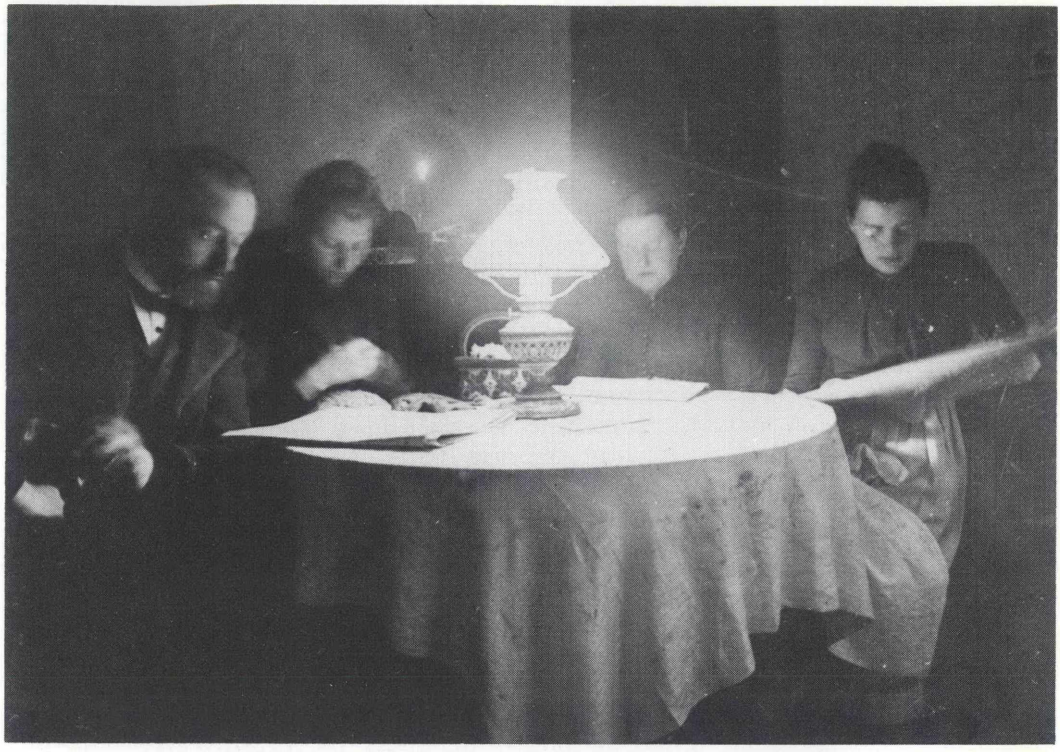
Kyrkoherden i Irstad Johan Fredrik Muncktell, död 1848 men ännu ihågkommen som författare till de märkliga herdaminnena från Västerås stift, har all anledning att i sin dagbok bekymra sig över priset på talgen. Han var storläsare och behövde många talgljus. Hans samtida i stiftet, den vittra prostinnan Ulla Borelius, är som husmor noga med att notera, hur mycket talg hon får vid oxslakten. Hon måste tänka på den för hela hushållet så viktiga ljusstöpningen.[3]

Belysningsfrågan krävde ständig omtanke och långtidsplanering – inte bara i bondehemmen, där lyse fordrades för allehanda sysslor, utan också i de kulturbärande adels- och prästhemmen med deras flitigt skrivande och läsande familjer. Den lärde prästen Muncktell representerar tiden före den moderna oljelampan och fotogenlampan. Han måste främst begagna sig av de gamla oumbärliga talgljusen. Vaxljusen (och senare stearinljusen) var för dyra att använda till vardags.

Fotogenlampan

Genom fotogenlampan och gasljuset förbättrades belysningen högst avsevärt, men vi skall inte tro att bekymren därmed klarats av på ett praktiskt och ekonomiskt problemfritt sätt ens för välsituerade familjer. Särskilt pregnanta beskrivningar ger memoarförfattande kvinnor. Om det bildade borgerskapet i Stockholm på 1870-talet berättar Gurli Linder, kritiker i Dagens Nyheter, i sina memoarer under rubriken "Hur det såg ut i genomsnittshemmen":

> Moderatörlamporna, som fylldes med rovolja, vilken pumpades upp i veken, har jag intet minne av, fastän sådana nog begagnades in på sjuttitalet. Fotogenlamporna hade mestadels flatbrännare, som voro åtskilligt besvärligare än de sedan vanliga rundbrännarna. Som lyse i köket hade

Vid fotogenlampan, Regeringsgatan 19 i Stockholm år 1889. (Ur J A Avéns samling, Stadsarkivet.)

man "gaslampor": små bleckdosor med en liten rund, bart brinnande veke, som släcktes medelst en huv fäst vid en kedja. Lamporna fylldes med gasolja och gåvo, lätt exploderande som de voro, anledning till åtskilliga eldsvådor. Det i vindskontor och källare uppsatta förbudet mot att där lysa sig med bart ljus var särskilt riktat mot gaslamporna. Elegantare gaslampor voro av mässing med en tapp i botten, som stacks ned i en mässingsstake. Så fina gaslampor användes även inne i våningarna, åtminstone att lysa sig med. Lampa brann ju nämligen blott i de rum där man uppehöll sig; den övriga våningen låg i mörker, och hade man något ärende dit fick man ta lyset i hand. Man tände med svavelstickor, som såldes i gråa kardusomslag; säkerhetständstickorna voro mycket dyrare. [– – –] Ett framsteg betecknades av de små fotogenlamporna med oljehus av glas i en ställning och med en reflekterande skärm av glänsande bleckplåt bakom. I skärmen var ett hål, så att lampan kunde hängas upp på en spik i väggen.[4]

De högre samhällsklassernas sällskapsläsning eller familjeläsning fick sin karaktär av att den innebar samling och högläsning kring en fast belysningspunkt, aftonlampan – i äldre tid levande ljus. Denna sociala samvaros kvaliteter prisas i många memoarer och idealiseras i bildkonsten, särskilt i borgerskapets familjetidskrifter. Alldeles bör vi dock inte glömma att skildringarna också gör en dygd av nödvändigheten att församlas kring lektören – som ju hade den ur belysningssynpunkt bästa platsen.[5]

I stan var det illa beställt med dagsljuset för dem som bodde i

lägenheter vid de kringbyggda bakgårdarna eller på de lägre våningsplanen, dit de fattigare var hänvisade. Låt oss se hur det kunde vara t o m i arbetslokaler för upplysningens egna tjänare, typograferna. På 1890-talet hade visserligen en del tryckerier fått hygglig belysning med gas- eller acetylenljus, några rentav med elektricitet. Men ännu 1904 var elektriskt ljus bara installerat i 13 tryckerier i Stockholm, dock flertalet tillhörande de större i branschen så att åtminstone en tredjedel av typograferna vid det laget arbetade i elektrisk belysning. Fortfarande fanns det många tryckerier som var mörka som smedjor och belägna vid bakgårdar. Tryckeriägarna sparade likafullt på fotogenlamporna. Arbetaren fick lov att bära sin egen lampa med sig när han skulle röra sig i lokalerna, berättas det 1892 i ett reportage. Fotogenlamporna spred som bekant illaluktande os, och som de här måste begagnas blev röken helt olidlig för en ovan besökare.[6]

Brasan

Hur var det då för den samhällsklass, allmogen, som fram till tiden för elektricitetens praktiska utnyttjande fortfarande var den svenska nationens grundval? Brasan i den öppna spisen – en stämningsskapare på herrgården och i prästtjället – utgjorde i bondgården ofta den enda värmekällan men även den främsta ljuskällan.

Kokspisen

I de fattigaste allmogehemmen kunde det bli ännu svårare än förut med läsningen när kokspisen kom för mer än hundra år sen. I ett bevarat brev till skolrådet i Jörn söker en hemmansägare i Klockträsk så sent som 1918 förklara sina barns bristande kunskaper med orden: "Vi Lefvde ju i ett mörker hela Höstterminen så att vi gingo om kull varandra ock när 4 stycken skall Lära Läxorna med det lyse som kommer från jernspisluckan kan det ej vara så märkvärdigt om någon felar [– – –]."[7]

I någorlunda välbärgade bondehem med tillgång till tjänstefolks arbetskraft lade man på 1800-talet ner oerhört med tid och arbete på belysningsfrågorna: man samlade tjärved, späntade lysstickor, band facklor och sparade talg till ljus och tran till lyse för särskilda arbeten, t ex sömnad och skomakeri. Lampor som ansågs bra för att de var föga eldfarliga fick man genom att urholka rovor. Fotogenlamporna kom mot slutet av 1800-talet, men bränslet bedömdes ofta vara för dyrt. I varje fall brukade man nöja sig med att använda fotogenlampa på ett enda ställe, mitt över köksbordet. När mörkrädda barn skulle gå på avträdet fick de med sig en ljussticka eller en fenixlykta.[8]

I Sverige hade man tack vare den lutherska lästraditionen, husförhören och hemundervisningsplikten en jämförelsevis väl spridd elementär läskunnighet långt före folkskolans införande år 1842, industrialiseringen och inflyttningen till städerna.[9] Men under de svåra materiella förhållanden som rådde – brist på fri tid för läsning, ont om lämpligt läsmaterial, dålig belysning inte minst – var det otänkbart, att någon bred folklig läskultur skulle kunna utvecklas. Under den ljusa delen av söckendagarna arbetade folk, och på söndagarna förväntades det att man gick i kyrkan. De ljusa nordiska sommarkvällarna borde erbjuda de bästa möjligheterna till läsning,

men sommartid var jordbruksarbetet som mest brådskande och utsträcktes långt in på kvällarna.

Åsynen av den första ljusstrålande fotogenlampan kunde naturligtvis känslomässigt innebära en starkare upplevelse än anblicken av den första elektriska lampan. (Att elektrifieringen socialt och ekonomiskt blev vida mer betydelsefull är en annan sak.) Själva ljusupplevelsen av fotogenlampan var ju helt annorlunda än den fladdrande eldbrasan eller den oroliga ljuslågan från talgljuset eller tranlampan.

I nordisk litteratur finns två berömda noveller som psykologiskt övertygande har gestaltat allmogens reaktioner när fotogenlampan först kom till gården, nämligen "Da lampen tændtes" av den danske husmandsdiktaren Jeppe Aakjær (född 1866) och "När far köpte lampa" av den finske folklivsskildraren Juhani Aho (född 1861).[10] Här skall jag stanna inför ett svenskt exempel från ungefär samma tid och miljö. Berättelsen, som heter "Lampan", har inte fått fiktionens form som hos Aakjær eller Aho utan är öppet självbiografisk. Socialhistoriskt sett är det en ytterst intressant text. Författaren är den kände tidningsmannen Anders Pers, bondson och född 1860 i byn Vinäs nära Siljan.

"Lampan" ingick i Anders Pers' bok *Rull Mats. Människor och natur i min hembygd* (1922). Ännu efter femtio år framstår minnet av den första fotogenlampan i den lilla dalbyn med stor klarhet:

> Ordet lampa fanns i mitt förråd av ord. Det stod ju i den bibliska berättelsen, och jag förstod att det var en tingest, som lyste. Men hur en lampa såg ut, det visste jag ej. Nu spordes det i byn att den nyss omtalade kullan hade kommit hem från borta, Stockholm, och att hon hade en lampa med sig. [– –] Min nyfikenhet på att få se, hur en lampa såg ut, var mycket stor.
>
> Inne i hybblet var det ljust, förunderligt ljust, fast det ej brann i spisen. Lampan, som stod på bordet vid fönstret, lyste. Den sken från henne över hela rummet, över det enkla bohaget, människorna, kon i hennes bås och småkreaturen i deras kättar. Lampan med sitt oljehus, veke, brännare och glas var ett under för mig, en bländande kulturprodukt.[11]

Detta är den centrala scenen i minnena, men inom den självbiografiska berättelsens ram har Pers fångat hela utvecklingen från 1860- till 1910-talet. Han blickar tillbaka på tiden då man i föräldrarnas gård ännu använde elden på härden som kvällsbelysning. Hans egen utsiktspunkt är den tid när en kopparkabel från Ryssa kraftstation dras genom Vinäs by: "Varje stuga strålar av ljus, ljus i lada och fähus, ja till och med gårdsbelysning." – Det är märkligt att tänka sig, att hela skeendet har hunnit äga rum under de decennier då denne folkupplysare av gamla liberala stammen växte upp och nådde mannaåldern. Anders Pers var som nämnts född 1860 och berättelsen om "Lampan" publicerades första gången 1916.

Anders Pers gör klart för sina läsare att han som liten pojke upplevde fotogenlampan som ett mirakel men också att elektrifieringen av byn ändå var den epokgörande förändringen i hans hembygd.

Övergången från fotogenet till elektriciteten är ett ämne inte

bara för bondelitteraturen utan i lika hög grad för arbetardiktningen. Bland de många autodidakter och arbetarskildrare som föddes kring sekelskiftet – och således är en generation yngre än Anders Pers – har särskilt Ivar Lo-Johansson, född 1901, gång på gång återkommit till landsbygdsungdomarnas studiesituation. "Hur många begåvningar bland dem gick inte förlorade under ett par århundraden?" skriver han i förordet till *Lantarbetaren och boken* (1963). Tillgången på läsmaterial – utöver elementära skolböcker – var oerhört begränsad. Hos statarna brukade hela bokbeståndet bestå av några billiga häften på kökshyllan eller i knivlådan. Det kan tilläggas, att man i de religiösa hemmen hade börjat skaffa sig en del andlig litteratur, som man uttolkade efter eget förstånd och på annat sätt än den ortodoxe prästen. Men en rad arbetargrupper, bl a statarna, berördes knappast av väckelsen och läseriet.[12]

Ett svårt hinder för läsintresserade ungdomar i statarkåkar och torp var avsaknaden av lämpligt lyse. "Fotogenlampan som skulle släckas klockan nio om vinterkvällarna var ett tortyrredskap för ett läsivrigt barn utan en egen vrå att vara i", framhåller Ivar Lo-Johansson i *Mitt möte med boken* (1943). I en rad skildringar, senast i memoarboken *Pubertet* (1978), har han tecknat köket på landet om kvällen med sin fotogenlampa hängande i en ståltråd rakt över matbordet. Lampan kastade en rund ljusring över bordet. "Utanför ringen var det skumt."[13]

I berättelser och på bilder från högre samhällsklasser sprider gärna fotogenlampan ett lätt romantiskt skimmer över skildringen. Och läsning vid den susande lampan blir en samhörighetens stund, fylld av stämningsvärden. Godsägardottern och kulturaposteln Ellen Key hörde till dem som hade lärt sig älska lässtunderna i lampans trollkrets eller vid den öppna spisen. Hanna Paulis bekanta oljemålning (1900–1907, Nationalmuseum) visar Ellen Key vid aftonlampan som den besjälade förmedlaren av bokens budskap i kretsen av "Vänner" (som tavlan heter).[14]

I överklassens och den bildade medelklassens hem fanns det alltid andra utvägar än att bara läsa vid fotogenlampan inför allas ögon. Ljus under dagtid stod till förfogande för många, även på vardagarna. Flera lampor och läsplatser kunde ordnas i det mer burgna hemmet. I det verkligt fattiga hemmet fick man ännu kring och efter sekelskiftet i regel nöja sig med en enda någorlunda läsvänlig fotogenlampa. För ungdomarna, som ofta ville läsa något annat än vad föräldrarna egentligen tillät, kom lampan att fungera som ett instrument för censur. I vissa familjer var bara religiös litteratur accepterad, i andra arbetarhem såg man med misstänksamhet på all läsning. Det brukar heta att arbetarförfattarna har vittnat om bristen på litteratur under uppväxtåren. Deras kommentarer om böcker och läsning går i många fall djupare än så. Den kontroll av de ungas läsning som redan belysnings- och boendeförhållandena innebar har t ex Lo-Johansson ofta återkommit till. I en uppsats där han särskilt analyserar sin bildningsgång, jämför han rentav köket med dess enda lampa med fängelset:

Hanna Paulis oljemålning "Vänner" (1900–07; Nationalmuseum). Ellen Key läser högt vid fotogenlampan i en krets av stockholmska kulturpersonligheter.

Det går en parallell mellan cellen och ett kök på landet. Misstron mot läsning var ett slags ständigt bevakande. Omöjligheten att komma undan i ensamhet med boken kändes tusenfalt tung. Om dagarna var det arbetet, om kvällarna var det samtalen om det. När dessa överläggningar var slut måste ljuset släckas för att de övriga skulle få sova. Fotogen kostade också pengar. Efteråt ter sig tafattheten i dylika anordningar rätt absurd. Men den måste ses i sitt psykologiska sammanhang. [– – –] Ungdom, som haft ett eget rum och en smula andras förtroende för det de sysslat med, kan aldrig sätta sig in i vad det betyder att sitta hopkörd i ett flackt landsortskök i en mörk avkrok av landet och där försöka läsa sig till sammanhang i liv och böcker.[15]

Hos Ivar Lo-Johansson är fotogenlampan inte alls någon symbol för läsglädje och gemenskap eller för skymningens stämningsvärden som den är hos Ellen Key. Inte heller får de sinnrika spekulationer, som sociolingvisten Georg Steiner nyligen framlagt om att det elektriska ljuset medförde en slags psykisk miljöförstöring genom att befordra en överdriven öppenhet, något som helst stöd vare sig hos Lo-Johansson eller – såvitt bekant – hos någon annan svensk arbetardiktare.[16]

Metalltrådslampan

En intressant tendens i det litterära materialet är tvärtom att just företrädare för de materiellt och bildningsmässigt sämst ställda tillmäter elektrifieringen särskilt stor betydelse. En smått rörande scen har t ex nedtecknats i memoarer av journalisten Edvard Ramström, uppvuxen i Bergslagen under mycket knappa levnadsvillkor. Fadern

"Vid köksbordet", oljemålning 1923 (Göteborgs konstmuseum) av Bror Hjorth. Konstnärens föräldrar med fotogenlampan hängande över bordet – en typisk placering i allmogehemmen.

var gruvarbetare i Pershyttan, men familjen på sju personer hade också ett litet jordbruk. Ett strängt arbetsmönster höll dem alla och särskilt modern så hårt fångna, att nästan allt annat i livet fick eftersättas i den dagliga kampen för födan. Kvinnan var under dessa villkor kroppsarbetande på ett lika påtagligt sätt som mannen, och under fler av dygnets timmar. Den surrande handdrivna separatorn var länge hennes enda mekaniska hjälpmedel. Omkring 1920 fick man elektrisk ström i Ramströms hem. När modern första gången kunde trycka på knappen och ljuset mirakulöst lyste upp stugan, greps den kärva arbetskvinnan av en sådan glädje att hon började hoppa och sjunga. Barnen stod lika förvånade inför ljusflödet som inför moderns oväntade reaktion. Men för dem gick det nu lättare att läsa i ABC-boken om kvällarna.[17]

Ellen Key (1849–1926) levde som hon lärde och vägrade att dra in elektricitet på sitt älskade Strand. Fotogenlampan och skymningsbrasan fick här ge gammaldags stämning åt samvaron med

gäster som vallfärdade till Strand.[18] I Ellen Keys berömda broschyr *Skönhet för alla* (1899), som utkom i en rad upplagor i Studentföreningen Verdandis småskrifter (3 tillökade uppl 1904, 4–6 uppl 1908–39), förbigår hon trots sitt folkbildningssyfte den mest aktuella hemkulturfrågan: hur bör belysningen ordnas i ett privathem?

I August Brunius' jämförbara skrift *Hus och hem* (1911) behandlas frågan däremot grundligt. Elektriciteten och centralvärmen har betytt en genomgripande miljöförändring i den moderna bostaden. Fotogenlamporna ersätts av ett klart och blekvitt elektriskt ljus från metalltrådslamporna, vilkas glans är "kall och död" jämfört med "den mildt lysande, skuggade aftonlampan". Kanske är Hanna Paulis tavla med Ellen Keys högläsning i vänkretsen "den sista poetiska ljusskildringen från det nutida svenska hemmet", konstaterar konstkritikern Brunius. Men att hålla fast vid äldre belysningsformer vore varken möjligt eller önskvärt. Däremot finner Brunius det viktigt att kritisera en hämningslös och oestetisk användning av för starka ljusmassor och skarp ljussättning.

August Brunius' mångsidiga och nyanserade analys av elektriciteten i hemmet utgår från socialhistoriska iakttagelser:

> Den rike, som älskar gammaldags enkla fasoner på sitt lif, kan tillåta sig lyxen att ha väldiga brasor ständigt eldade i öppna spisar och kakelugnar; på hans bord och i hans takkronor kunna vaxljusen brinna med sina rörliga gyllene lågor, hvilkas lefvande skönhet inga konstfulla elektriska lampor kunna efterlikna. Men för den som lätt ser botten i sin kassakista är detta slags enkelhet för dyrbar [– – –].

Familjen samlad till kaffedrickning. I taket elektrisk belysning i en armatur av fotogenlampans typ. Burgen uppländsk bondemiljö, Dalboda, efter sekelskiftet. (Fotografi kart- och planschavdelningen, Uppsala universitetsbibliotek.)

Elektriciteten som ljuskälla har alltför påtagliga fördelar för att kunna avvisas: den är lätthanterlig, billig och alldeles utan oljans och gasens rök och lukt. Brunius talar rentav om "den elektriska ljusgnistans älflika snabbhet och väsenslöshet".[19]

"De nya elektriska tankarne"

Romantikerna

Romantikens skalder i Sverige delade den bildade klassens intresse för alla slags elektriska fenomen. En glädje som snabbt sprider sig liknas 1806 av Tegnér vid "en elektrisk stöt".[20] Några år senare talar Geijer om "ett snilles elektriska kraft" att påverka de lägre samhällsklasserna.[21] Atterbom beskriver i Phosphoros 1811 en stark känsla som en "elektrisk ryckning".[22] I sina förväntningar på tronföljaren tillgrep även Wallin det nya bildspråket: Carl Johans ära flög likt den "elektriska gnistan" och tände nordiska sinnen.[23] Almqvist med sitt intresse för tillvarons gåtfulla sidor fängslades givetvis av naturkraftens elektriska uppenbarelseformer, i t ex *Drottningens juvelsmycke* (1834) och *Herrarne till Ekolsund* (1847). Frändskapen mellan två människor liknas i den senare romanen vid "ett slags elektricitet mellan själarne, som medför gnista och blixt".[24] I elegin "Daphne" (senast 1818) skriver Stagnelius: "Nu bröst förtroligt häfver sig mot bröst / Och kyssar brinna i elektriskt möte."[25] Erotik och elektricitet blir här – kanske för första gången – intensivt förbundna med varann; fr o m Strindberg är sådana associationer vanliga.

Stockholmsskildrarna

Den i vardagslivet allt påtagligare elektrifieringen som kom igång mot slutet av 1800-talet aktualiserade i högsta grad användningen av metaforer från elektricitetens fält. Man skulle rentav kunna följa själva teknikens utveckling hos stockholmsskildrare från Bo Bergman och Sigfrid Siwertz över Erik Asklund och trettitalisterna till Per Wästberg.[26] Lyktor och ljus längs Stockholms vatten fascinerar dem alla, liksom Strindberg före dem. På Strindberg fick elektricitetsläran dock en mer djupgående inverkan (vilket kräver ett eget avsnitt).

Folkskrifterna

De mångahanda elektriska fenomen, som hade intresserat den bildade överklassen sedan ett århundrade och mer, började vid mitten av 1800-talet mer allmänt behandlas även i svenska folkskrifter. Redan i den första upplagan 1868 kämpar *Läsebok för folkskolan* med att söka förklara företeelsen och ordet elektricitet.[27] Tidskriften *Läsning för folket* konstaterar för sin del fortfarande 1911, då elektrifieringen pågick för fullt, med en folkbildarsuck: "Fråga vi oss ännu i vår tid, hvad elektricitet är, så nödgas vi säga, att det veta vi i grund och botten ej."[28] *Allers Familj-Journals* en gång så bekanta och vida spridda små "handböcker" kommer också in på detta viktiga populärvetenskapliga ämne, bl a i ett häfte med titeln *Ljus*. Ännu 1930 anser Allers sig tvungen att försvara det elektriska ljuset. Med lämpliga skärmar och reflektorer är det ofarligt, försäkrar man. Spektroskopundersökningar om det elektriska ljusets sammansättning refereras och artikeln slutar lugnande: "Talet om att det elekt-

riska ljuset skulle vara särskilt farligt för ögonen måste sålunda avvisas."[29]

Folkliga skrönor

Elektrifieringen har varit ett tacksamt ämne för historiska skildringar ur folklivet. En av dem som förmedlat kostliga traditioner från elektricitetens första epok är Albert Viksten, född 1889. Han berättar i en norrländsk industrihistoria om hur elektriciteten i seklets början betraktades som ett rent underverk och dryftades i stugorna "med fantasimättade argument" när den inte "förstummade de oinvigda genom sin oförklarlighet".

Att man kunde få ljus i rummet bara genom att vrida på en knapp på väggen föreföll mest som en saga, liksom att man kunde driva ett helt sågverk med vattenkraft genom en metalltråd. Och detta i en tid, när folk kunde minnas den muskelslitande kransågen. Händelsen var helt enkelt oerhörd [– – –].

År 1907 stod sågverket i Forss ombyggt för elektrisk drift. Den dag strömmen skulle släppas på var både arbetare och arbetsledning i stor spänning, berättar Viksten.

Den gamle maskinisten, Forslund, som tidigare skött ångmaskinen, ville givetvis också framstå som fackman och kännare av det nya drivmedlet. En viss timma hade bestämts för kraftens påsläppning från kraftverket. Det gick betydligt över tiden, och spänningen växte och ökade tvivlarnas antal bland arbetarna. Till slut tog tålamodet slut och ett par arbetare på sågen uppsökte Forslund:

– Varför släpp dom int på nu då? undrade de.

Jissis, kärer, streten [elektriciteten] är nog påsläft, men I ska förstå dä ä en hel mil te kraftverke å dä tar sin ti innan streten hinner fram, upplyste Forslund och tog dröjsmålet med stort lugn.[30]

Vikstens berättelse får tas för vad den är: en folklig skröna, om också med historisk förankring. Senare skulle Albert Viksten som bekant utifrån miljösynpunkter protestera mot dämningar och ytterligare vattenkraftsutbyggnad.

Fröding och upplysningen

I inledningen drogs parallellen mellan den elektriska belysningens utbredning och den samtidigt växande optimismen i folkupplysningsfrågan. Gustaf Fröding gav i *Guitarr och dragharmonika* (1891) ett tidstypiskt uttryck för en sådan syn i sin kortdikt "Belysningsfrågan", numera glömd men väl värd att citera. Den är ett sidostycke till Strindbergs "Esplanadsystemet" ("Här rivs för att få luft och ljus; Är kanske inte det tillräckligt?"), men i Frödings tidsdikt är samtidskritiken humoristiskt turnerad:

De tändes, de nya elektriska tankarne,
det lyste, det sken i varenda vrå
– då skreko de gamla eländiga dankarne:
"Det tar eld i var knut!
Släck ut! Släck ut!
Låt pusten blåsa och saxen gå!"
Men skulle man sett något fräckare,
den heliga talgens gäckare,
elektriska lågor, stora och små,
sig läto ej släckas av talgljussläckare,
men brunno ändå!
Tablå!

Fröding anknyter till Kellgrens berömda försvar för franska revolutionens frihetstankar i "Ljusets fiender" från 1792. Liksom Dummerjöns och Pastor Fån i Kellgrens upplysningsdikt kräver att "allt vad lysa kan släcks ut", ropar också "de gamla eländiga dankarne" hos Fröding "Släck ut! Släck ut!" Men det är för sent för "talgljussläckare": "de nya elektriska tankarne" lyser redan i alla vrår och skrymslen. De låter sig inte utsläckas – lika litet som folkupplysningssträvandena.[31]

Socialisterna

Hos den främste arbetarskalden i första generationen, K J Gabrielsson (känd under skaldenamnet Karolus i Social-Demokraten och Folkbladet), förknippas ofta på motsvarande sätt ljussymbolik med folkbildningstankar. Ett särskilt tydligt exempel är "Dikt vid begravningen av föreståndaren för Stockholms arbetarbibliotek" (1894), som i sin hyllning av pionjären sidoställer begreppen kultur, bildning och ljus. Goethe bad som bekant på dödsbädden om mera ljus. Orden *Mera ljus* i bemärkelsen nya bildningsmöjligheter för arbetarklassen satte Gabrielsson som titel på sin och socialdemokratins första broschyr i folkupplysningsfrågan. Gabrielssons debattinlägg utkom i Svenska folkets föreskrifter år 1897 i en upplaga på minst 30 000 exemplar.[32]

Söderberg

Någon folklivs- eller arbetarskildrare var ju Hjalmar Söderberg ingalunda, men moralist och skarpögd iakttagare av tiden och det sociala tillståndet. Givetvis tar även han upp elektriciteten, den nya belysningskällan, i sina samtidsskildringar, bl a i *Martin Bircks ungdom* (1901):

> Över Martins bord på ämbetsrummet svängde en elektrisk lampa med grön skärm sakta av och an på sin silkessnodd, som en pendel. Den hade blivit satt i rörelse nyss, då han tände den. Han sträckte icke ut handen för att stanna den, utan avvaktade lugnt den stund, då svängningarna saktade av och domnade bort i det omärkliga. Också över de andra borden skruvades lamporna upp, sex lysande röda trianglar svängde långsamt av och an i rummets halvskymning, och vid fönstrena trevade magra skrivarhänder efter gardinernas snören för att draga till dem och stänga snön och vintermörkret ute. Martin älskade dessa gröna lampor, som icke hettade och icke luktade illa och vilkas ljus hade ädelstenens rena och kalla glans, och han längtade efter den dag, då det elektriska ljuset skulle bli billigt nog att tränga ända ned till de fattigas hem.[33]

Hjalmar Söderberg har här givit en minnesvärd beskrivning – både pregnant och valörrik – av den nya belysningen. Redan i seklets första år har han insett och klart antytt elektricitetens betydelse för den sociala omdaningen.

Strindberg, elektricitetsläran och de psykiska relationerna

Strindbergs bildspråk är rikt och rörligt. Han behärskar de gamla retoriska greppen men vet också att berika sitt språk från det moderna livet och den nya vetenskapen. Ord, bilder och liknelser

från elektricitetens område har knappast använts så flitigt av någon annan svensk författare, antagligen inte heller av någon samtida europeisk diktare. Man kan våga säga detta, eftersom det föreligger en specialstudie av Karl-Åke Kärnell om *Strindbergs bildspråk*, mot vilken jag har kunnat ställa en rad egna stickprov i andra författarskap. Redan ett ord som "tankeströmmar" är troligen en strindbergsk innovation, hävdar Kärnell. I varje fall har Strindberg mer än någon annan bidragit till att göra det till ett välkänt uttryck och satt namn på en föreställning om hur tankeprocesser går till som vi alla är väl förtrogna med.[34]

För Strindberg är det inte bara fråga om att göra språket aktuellt och slagkraftigt. Det är nya synsätt och ett nytt språk inom naturvetenskap och teknik som han på sitt intensiva men subjektiva vis har tagit till sig. Han transformerade sedan sina rön så att de blev användbara på hans eget område – en diktares psykologiska personstudier och mänskogestaltning för fiktionstexter.

Enligt en för Strindberg central föreställning betraktas individerna som elektriskt laddade enheter med växlande strömstyrka och attraktionsförmåga. Exempel bland många tänkbara från de olustmättade situationer som Strindberg är en mästare på att framställa kunde väljas från någon äktenskaplig scen, ur spöksupén i *Svarta fanor* (1907) eller som här från *Götiska rummen* (1904): "Det var en minut av evighetens längd. Men så kom räddningen: två artister ur kretsen rasade in, kastade om strömväxlaren och avledde de konträra strömmarne."[35]

Att de från elektricitetsläran infångade termerna passade sällsynt väl för skildringen av överretade kulturmänniskor må illustreras även av ett längre citat ur *Legender* (1898):

> Stig allena in i en fullsatt järnvägsvagn. Ingen känner den andra, alla sitta tysta. Alla erfara allt efter graden av sin känslighet en ofantlig otrevnad. Där försiggår en mångfaldig korsning av olikstämmiga irradiationer, som alstrar allmän beklämning. Det är icke varmt, men man tycker man vill kvävas: sinnena, som äro till övermått laddade med magnetiska fluida, känna ett behov att explodera; strömmarnas intensitet, ökad av *influens* och *kondensation*, kanske till och med av *induktion*, har nått sitt maximum.
>
> Då tar någon till ordet: urladdningen har ägt rum, och neutraliseringen har inträtt när alla inlåtit sig i ett samspråk utan innehåll för att tillfredsställa ett snart sagt fysiskt behov.
>
> Enstöringen drar sig tillbaka i sitt hörn, sluter sitt inre öga och öra och fördjupar sig i sig själv för att värja sig mot en ny *influens*.[36]

Den hos Strindberg så viktiga kampen mellan könen och mellan starka och svaga hjärnor var ju ytterst tacksam att framställa med elektricitetslärans uttryck. För kvinnan–vampyren, som magasinerar mannens själsströmmar, har Strindberg funnit ett nytt begrepp, "ackumulator".[37] En annan gång liknar han kvinnan vid en induktionsapparat:

> Du ger henne din mannakraft, och med den kraften, din kraft, behärskar hon dig. Och hon verkar som induktionsapparaten; hon mångdubblar din strömstyrka och kastar om strömmen mot dig. Men det har du aldrig

förstått! Se på din juvel hur hon faller ihop, var gång du avbryter strömmen! [– – –] De här "stora kvinnorna" du beundrat, se bara hur de uppstår. Först söka de upp starka män, berömda, suggestiva; när de hämtat kraft i sina ackumulatorer, så börja de själva leka batteri och sända ut strömmar, som dock bara äro sekundära.[38]

Den elektriska terminologin är givetvis ytterst användbar för beskrivningar av erotiska relationer och Strindberg har också vetat att utnyttja möjligheterna. Bland rader av tänkbara exempel kan här bara ett enda anföras:

Han föreställde sig dunkelt han var en elektrofor, vars positiva elektricitet under en urladdning förenat sig med den negativa. Och detta under en svag, till det yttre kysk, beröring med en ung kvinna. Sådant hade han icke erfarit då han till exempel under brottningslekar på gymnastiken hållit kamrater hårt omfamnade. Han hade sålunda känt det kvinnligas motsatta polaritet och han erfor nu vad det ville säga att vara man.[39]

I *Vivisektioner*, prosastycken från 1880-talet, praktiseras hypnos på en reskamrat. Författarjaget kommenterar triumferande: "Han ser icke, att hans nerver och muskler äro kopplade till mitt stora elektriska batteri", dvs det överlägsna geniets hjärna. Det gäller här – som Kärnell påpekat – mer än att elektriska termer blir bilder, litterära omskrivningar. Det är faktiskt för Strindberg fråga om "ett försanthållande; hjärnorna *är* batterier med förmåga att utsända strömmar".[40]

Intendenten Borg i *I hafsbandet* (1890) liknar mänskligheten vid "ett stort elektriskt batteri av många elementer" och fortsätter:

[– – –] det element, som isolerades, förlorade straxt sin kraft. Den med koppartråd överspunna trådrullen var ju lam i samma ögonblick den mjuka järnstången togs ur, och han var på väg att bli lam, sedan hans järnstång blivit stålhärdad.[41]

På ålderdomen, i ett alltmer avskilt och ensamt författarliv, grubblar Strindberg fortfarande över den skapande människans behov av kontakt med medmänniskorna, men också av isolering och uppladdning:

Mina grannar i huset ha flyttat till landet och jag känner att det är tomt i våningarna; erfar det som om en spänning hört upp [– – –] och huset som alltid föreföll mig som ett elektricitetsverk varifrån jag hämtade ström, har upphört att ge mig kraft. Jag faller ihop som om kontakten med mänskligheten vore avbruten; (*Ensam*, 1903)[42]

I decennier bevakade Strindberg och tog till sig vad som hände på elektricitetens område. Det innebar inte bara språklig stimulans för honom utan påverkade hela hans tänkande och hans uppfattning om psykiska relationer. Den moderna elektricitetsläran har, som Kärnell visat genom sin stora exempelsamling, "förebildat hans uppfattning av de själsliga skeendena", fungerat som paradigm.[43]

Bjørnsons utvecklingstro

Av det slutande 1800-talets stora nordiska diktare med europeiskt rykte var Bjørnstjerne Bjørnson som ingen annan i pakt med den nya tiden. I motsats till Strindberg begagnade han främst elektricitetsläran och elektricitetens landvinningar som argument för utvecklingstron.

Det är karakteristiskt för Bjørnson att han i en av sina berättelser från 1890-talet, "Absalons hår" i *Nye fortællinger* (1894), gör huvudpersonen till ingenjör. Det var ju nyckelyrket i industrialiseringsepoken. Huvudpersonens studier samlar sig främst kring elektriciteten. När han vänder åter till fäderneslandet är det i en känsla av att han vill tillhöra föregångsmännen, som lyfter sitt land upp till ljus och välstånd. Bakom ingenjörens ord hör man den utvecklingsoptimistiske och nationalistiske författarens mäktiga stämma ljuda:

> Norge stod for ham som elektricitetens forjættede land, fra dets utallige fosser kan hele verlden forsynes! Han så landet ligge i vintermørke, omgløet af elektrisk glans, han så det også som en verdensfabrik med skibe foran.[44]

Samma år 1894 som denna berättelse utkom grep sig Bjørnson an med att skriva en kantat till Kristiania universitet. Ljussymboliken blev bärande och det stora poemet fick med rätta namnet "Lyset". Diktaren skådar som en hävdatecknare ner i mänsklighetens historia, han blickar ut över samtiden och han siar om framtiden för mänskligheten. Han söker ljusets källa och upphov, prisar ljusets förkämpar och vill peka på de vägar som måste följas för att ljuset skall kunna lysa över hela folket. I sina flödande samtids- och framtidsvisioner inbegriper Bjørnson elektriciteten, den nya tidens kraft. Kantatens kvinnokör förknippar den med lycka och fred:

> Ære lysets bud, som rinder
> i den tynde tråd, der tvinner
> mit i dit al farbar led,
> så tilsist den spinner fred.[45]

Bjørnsons dikt "Lyset" är fylld av tro på framtiden och vetenskapens möjligheter att bringa mänskligheten lycka. På ett poetiskt mer övertygande sätt än i kantatens alltför patetiska hyllning till vetenskapen och universitetet bärs hans evolutionistiska religiositet fram i en rad av hans smådikter. Han lever sig in i människornas hårda strid för att överleva i Nordens karga natur. Att leva är att välja mellan passiv överlevnadsstrategi och aktiv kamp för att tämja naturkrafterna. Dikten "Tæmme eller tæmmes" handlar om fäderneslandet och dess rikedomar:

> det er jætten, der skal tæmmes,
> for at det, vi vil, kan fræmmes.
> Han skal bære, han skal drage,
> han skal hamre, han skal sage,

han skal male lys i fossen, –
hele dundren, hele trossen
skal imellem fjord och fjælle
bygge os et skjønheds-vælde.[46]

I den nya sköna värld som Bjørnson ser fram emot är elektriciteten den viktigaste kraftkällan: forsen mal både kraft och ljus åt människorna, skriver diktaren. Som privatperson gav Bjørnson sitt bidrag till evolutionen genom att uppföra en liten kraftstation på sin egen gård Aulestad.[47]

Kraften som vrider världens hjul

Den svenska industrialiseringsprocessen hämtade en god del av sin styrka från ett norrländskt kraftcentrum. Den nordsvenska skogsindustrins, elkraftproduktionens och gruvindustrins väldiga expansion skapade förutsättningar för Sveriges snabba omvandling från ett i många avseenden underutvecklat agrarland till ett ledande industriland. Just denna samhällsomvandling – i regel betraktad ur ett nordsvenskt perspektiv – är det stora ämnet i den jämtländske bondsonen, rallaren och anläggningsarbetaren Gustav Hedenvind-Erikssons författarskap, så rikt på konkret verklighetsskildring och fantasieggande symbolik.

Hedenvind anknyter till den Viktor Rydbergska grottekvarnsymboliken i sin skildring av trävarutidens expansion: industrialismens kvarstenar mal nu uppe i skogarna, på hyggen och basvägar, och kräver sin tribut i människoliv. Men han ser även det stora i vad som sker: en ny tid stiger ur ödemarken. Det finns en tendens redan i debutboken *Ur en fallen skog* (1910) till bejakande av industrialiseringen – samtidigt som Hedenvind exemplifierar baggböleri och andra följder av kapitalismen som metod vid erövringen av ett nytt samhälle.

Hedenvinds andra roman *Vid Eli vågor* (1914) börjar i en nordsvensk skogsbygd med en gamlings funderingar över en svårbegriplig tid. Att det är en monolog lagd i just dödgrävarens mun får sägas skvallra om Hedenvinds nybörjarbekymmer med litterära allusioner – men det vittnar också om den vikt författaren ville fästa vid denna kraftfulla, problemställande upptakt:

[– – –] när dånet från de stora vattenfallen nådde fram ur ödemarken och fängslade andras öron än bondens och lappens, som hört det sen gråa forntiden och sålunda inte fäste sig därvid, var det verkligen som begynte en ny soldags-jämning. Nya tankar flöto in i de gamlas fåror och spekulanternas hjärtan begynte åter klappa – nära på lika friskt som under de oförgätna dagarna i tiden före och under en fallen skog och dess äventyr. Hela somrar strövade ingeniörer omkring i obygden och mätte och avvägde ryktbara fall och strömmar. Om vintrarna sutto på deras kontor pännings-starka herrar böjda över skisser och ritningar – då och då spörjande, dock alltid med beräknat lugn, huru många hästkrafter det eller det fallet hade. – För sista gången plöjde nu mången bonde sin åker vid stupet. [– – –] Över

skrovliga stenar, på vilka vattensågen stått, kunde under blott en vinter väldiga dammar ha rest sig – högst underbara att skåda och platt omöjliga att rubba för vare sig drivis eller vårflod. I många strömmar, där förr kvinnorna plägat klappa, byka och skölja lakan och linnen rena, var det nu torra klapperstenar eller långa sandgrund. [– – –] Hände det inte för tusingen att de, vars fötter varken trampat fjäll eller strand, kommo och gåvo sig böveln på, att antingen det eller det fallet var deras. Med advokater och lagparagrafer voro de också karlar att bevisa äganderätten. [– – –] Ja, de gamla sandåsarna voro tydligen genomskurna, och det var säkert vattenfallens inneboende hästkrafter, som snart nog skulle vrida världens hjul.[48]

Samhällsdebatten hos Hedenvind är sökande och nyanserad, stundom dunkel eller fylld av ovisshetens frågor, alltid dialektiskt fördelad mellan olika röster i diktverken. Med tanke på denna försiktigt prövande grundhållning hos författaren blir uttrycken för ett accepterande av den motsägelsefulla industriepoken i *Vid Eli vågor* så anmärkningsvärda. Man vågar rentav kalla denna roman, skriven efter första världskriget, ett monument över den nya tiden. Titeln syftar tillbaka på den nordiska mytologins sagokretsar (enligt Rydberg) och framåt på de krafter som nu skulle "vrida världens hjul".[49] Det gäller här andra fasen av industrialismens utveckling i Sverige. Om den nya tiden skövlade skog i Hedenvinds debutbok, så bygger den i stället kraftverk i *Vid Eli vågor*.

Kraftverks-bygget

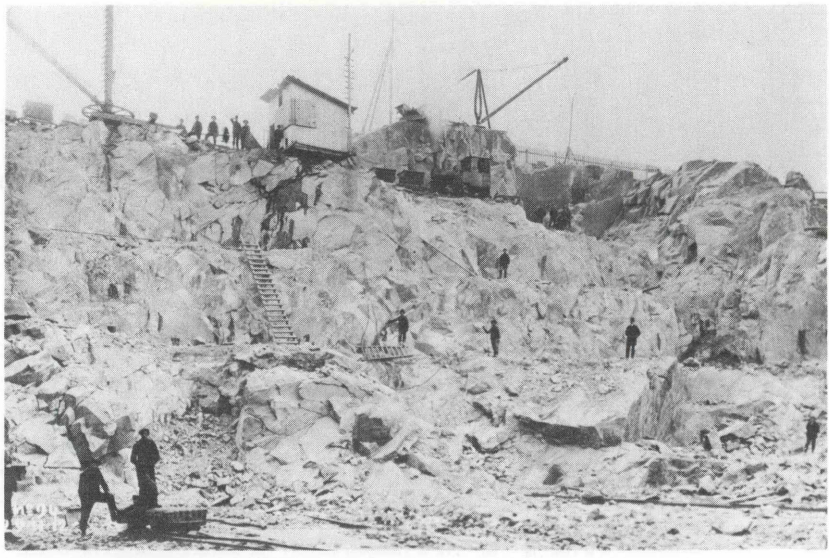
Hedenvind hade som rallare deltagit i kraftverksbygget vid Älvkarleö – ett av dåtidens största projekt i landet – från arbetenas början hösten 1911 till försommaren 1912 och sedan åter under vintern 1912–13.[50] Det är intryck från Älvkarleö-bygget som ligger bakom hans suggestiva arbetsskildringar.

I det gröngula ljuset rör sig arbetarna som skuggor runt "de bizarra pål- och ställningsbyggnaderna samt de provisoriska spåntdammarna och bryggorna, på vilka glödande koxgrytor stodo, för att värma – ifall någon fick tid att värma sig". Under dem "glittrade och blänkte aggorna i forsen" "som fjäll på en buktande orm" och därnere på forsbotten vandrar dykarna omkring i sina blyskor. Över forsen "låg hängbron på spända stållinor lik en sovmatta mellan tvenne klyftor och skälvde som en nervsjuk, känslig för det lättaste fotsteg". "Och över allas huvuden syntes de elektriska lyftkranarna jättelikt famla, svänga, sänka sig i bärget och höja sig igen med tonstunga stenblock i dinglande kättingar."[51]

Den nya tiden kräver sina offer både av gamla bruk och sedvänjor och av människor, men den får trots allt inte utan vidare fördömas. Hedenvind har själv satt sin evolutionstro i *Vid Eli vågor* i samband med studiet av katedersocialisterna. Han ville göra romanen till första avsnittet i en väldig utvecklingshistoria.

Skildringen får rentav drag av maskinromantik. Ett exempel från beskrivningen av kraftverket:

Lik en oerhörd spindel i mitten av sitt nät stod det höga tegelhuset – kraftkällan, energins mysterium – med sina höga järnspiror fyllda med otaliga porslinsknappar och lika otaligt många trådar spända över jorden åt alla väderstreck. Och som trollfäs glitter i aftonsolen blänkte och glimmade de otaliga koppartrådarna i det väldiga spindelnätet. [– – –] Det var som

Kraftverksbygget i Älvkarleby, skildrat av Hedenvind. Foto 1912, Vattenfalls arkiv

buro de budskap bort och hän från alla världens hörn till någon underbar gudom därinom de röda tegelmurarna [– – –] där surrade det och malde, natt och dag – dag och natt som var det där själva världens hjul hade sin axel.[52]

Så tidigt som 1914 är sådana skildringar av en industriell miljö uppseendeväckande i svensk arbetarlitteratur. När liknande tongångar märks åren kring 1930 vid "Fem ungas" framträdande är det inte minst resultat av litterära påverkningar utifrån. Men också Hedenvind har spelat en roll som förebild för de unga arbetarpoeterna genom *Vid Eli vågor*, där det också finns ett inslag av vitalism: livet bejakas i sin underbara mångfald av sorg och glädje, av ont och gott.

Kontrastverkan mellan den gamla och den nya belysningsepoken är tillvaratagen i romanen. Den gamle bonden som skall lämna sin gård sitter under "taklampan, vilken lyste precis som hade den att kämpa mot allt Egyptiskt mörker". Men den "drog fotogen som en törstig ko dricker vatten". Hos kraftverksbyggarna har det elektriska ljuset börjat tändas. Det var som "klar dag gått upp mitt inne i den disiga höstkvällens mörker".[53]

Resultatet av det stora anläggningsarbetet blir "monument, som skola stå till alla tiders hågkomst, och under vars murar gångna släktleds glada som tragiska stunder skola slumra djupt förglömda, medan Eli-vågor vrider världens hjul. Och likt himmelens stjärnor i natten skola dess gnistor sprida strålande ljus över jorden".[54] Men tron på den nya kraften och den nya tiden är inte förbehållslös. Rallarnas predikant och skrivare Hejlamb får uttala, att det är "de starke, som slagit järnband kring jorden, och som nu hålla på att fånga gnistor ur Eli-vågor" eller med andra ord: det är industrialiseringens företagare som behärskar vattenfallen och kraftverken.[55]

Hedenvinds hårt tillkämpade och försiktiga utvecklingstro slocknade, när första världskriget bröt ut. *Vid Eli vågor* var som nämnts skriven åren före världsbranden 1914. Upplevelsen av hur de stora industrinationernas totala resurser mobiliserades för krig och inte för ett bättre samhälle tvingade fram en diktning i nya expressionistiska former. Efter flera års tystnad publicerar Hedenvind en rad uppgörelseböcker med sin egen och andras alltför lättköpta evolutionstro.

Bonden med de knutna händerna

De sociala och tekniska förändringar som griper in i människors arbetsliv och boendevillkor spelar en viktig roll även i Vilhelm Mobergs episka värld. I romansviten om Knut Toring öppnas först tack vare självstudierna vägen ut från byn till storstaden och ett intellektuellt yrke. I *Giv oss jorden!* (1939) återvänder huvudpersonen till byn. Han har tröttnat på storstaden och arbetet som veckotidningsredaktör men inte på den riktiga litteraturen. Och han sympatiserar med den unga bonddotter vars lampa nu lyser i kvällsmörkret hemma i byn. Hon vill förverkliga sin upplysnings- och frihetsdröm – inte genom att fly från Lidalycke som Knut Toring utan genom att stanna i byn, grunda en bygdegård, skaffa bondgårdarna vattenledning och elektrisk drivkraft. Knut Toring är jordromantiker men inte mer tillbakablickande än att han inser, att denna utveckling är av godo genom att den lyfter tyngande ok från människornas, särskilt kvinnornas, axlar.[56]

Episk resning och djup inlevelse präglar det bondesvenska ödesdramat i Mobergs romaner *Långt från landsvägen* (1929) och *De knutna händerna* (1930). Huvudpersonen Adolf i Ulvaskog försvarar de gamla livsformerna genom att knyta händerna hårt kring sig och sitt, i försvar för nedärvda arbetsmetoder, seder och bruk. Han ställer sig utanför de kollektiva uppgifterna i småbondetillvaron på 1920-talet: dikningsföretaget och elektrifieringen. Till slut sitter han kvar ensam och åldrad på en vanskött gård, sedan barnen ett efter ett har övergivit fädernegården.

Och Adolf varsnade nog själv, att han fått orätt. Odlingen hade gått igenom – delägarna voro storbelåtna med sina skördar. Det elektriska ljuset hade gått igenom – och de som lyste sig med det klagade inte. Men de ynkade Ulvaskogsbonden, som satt vid sina lampor. Ja, han var ynkad eller utskrattad. Men man fick se i längden...

Det förtretligaste var att de röjt en bred gata tvärs över hans hage för den elektriska ledningen. Länge hade han gått och glott svart på de där stolparna...

– Nåen kväll så tror jag, att jag sågar ner di där, sade han.

– Du ska låta bli dä, rådde Frasse. Du ska inte tro, att du kan ännra på världens undergång![57]

Motsvarigheter till den mot allt nytt misstrogne bonden i Mobergs roman finner man nog i många bygder om elektrifieringens sociala

historia blir undersökt. Hos Moberg är "de knutna händerna" symbol för småbonden som avvisar föreningsrörelsen och den nya tekniken: ett gammelbondeöde skildrat med klarsyn och medkänsla.

Elektriciteten och den nya livskänslan

När 1920–30-talens modernister sökte erövra en ny livskänsla, verkade en innovation som elektriciteten starkt inspirerande. Elektrifieringen av industrin hade ju också avgörande betydelse för samhällsbyggen och ekonomisk planering efter världskrigsåren.

Modernisterna

Impulser till de svenska modernisternas försök att känslomässigt bejaka den nya tiden kom från många håll, från futuristen Marinetti, från amerikaner som Walt Whitman, Edgar Lee Masters och Carl Sandburg, från den svenska arbetardiktens nestor Gustav Hedenvind-Eriksson. 20- och 30-talisterna i Sverige kunde också läsa Gladkovs ryska återuppbyggnadsroman *Cement*, översatt till svenska 1927. Här fanns prosalyriska partier där maskinen, elektriciteten och fabriken blev till symboler för industriell expansion och modernisering.[58] Elektriciteten som kraftkälla hade ju tillerkänts en central roll vid det uppbyggnadsarbete som kommunisternas femårsplaner skisserade. Även den danske författaren Emil Bønnelycke bör nämnas för sin *Asfaltens Sange* (1918), som tillhörde bl a den unge Lundkvists lektyr. Inledningsstycket hos Bønnelycke är en programmatisk kärleksförklaring till det tjugonde århundradet:

> Jeg elsker din tekniske Grænseløshed. Jed elsker Maskinernes endnu ukortlagte Land, Propellernes Tidsalder, [– – –]
>
> Jeg elsker de elektrotekniske Alkymister, Opfinderne, der løber Ideernes dødelige Marathon, de der har den afgørende Kærlighed til Produktionen, Frugtbarheden, Kilderne, Blodet, Solen og Sundheden. Jeg elsker Organisatorerne, Administratorerne for deres nøgterne Blik for Nødvendighederne. Jeg elsker Statistikerne, Beregnerne for deres eksklusive Sans for Logik. Jeg elsker Matematikerne, Polyteknikerne. Jeg synes at Tal er Poesi, og at Grafikernes møjsommeligt udarbejdede Streger er som et Digt! Jeg elsker Tidens kolossale Rummelighed, dens Expansion; thi den betyder Sfærernes Erobring.
>
> Jeg elsker en Sporvognsskinne for dens blanke, blaa Jern. En Jernbaneskinne, et klaprende, præcist virkende, engelsk Sporskifte. Jeg elsker Masser af Signalmaster, Broer, Viadukter, Banegaardshaller, Tunneller. Den elektriske Centralaflaasning er mindst ligesaa betydeligt et Digt som "Romeo og Julie"... [– – –] Er Telegraferne, Telefonerne, Buelamperne, Elevatorerne, Kranerne, Togene, Aëroplanerne ikke en Blomstring, som pludselig finder Sted i Verdenshistorien efter Aartusinders monotont Mørke?[59]

Bildspråket hos Harry Blomberg, Josef Kjellgren, Arnold Ljungdal, Artur Lundkvist, Ivar Lo-Johansson och andra ännu helt unga skalder uppfylldes av de moderna ljus-metaforerna: "fräsande starkströmsblixtar" ur spårvägsledningar och ljusreklamernas blixtar på den mörka asfalten: "båglampornas sällsamma blommor slår ut sina mjölkvita kalkar i nattluften!" "I bussarnas panna hänger ljuset som

en blå ädelsten".[60] Citaten är bl a hämtade från Ljungdals diktsamling *I folkton 1934* (tr 1934) – en programmatisk titel, eftersom det var en helt ny folkton som här lät höra sig. De gnistrande bilderna av det elektriska energiflödet ingick i denna unga diktargenerations vitala försök att gå i bräschen för en ny livskänsla och livsbejakelse.

Harry Martinson

Det kanske mest kända poetiska uttrycket för funktionalistepokens accepterande av den nya tiden är Harry Martinsons dikt "Museet", först publicerad i modernisttidskriften *Spektrum* 1932.

> Först sågo vi hembygdsmuseets monter,
> krinoliner som väldiga getingbon
> och knarrande trappor
> och betsel från Isdal. –
> Så gingo vi ut och mötte
> med en sorts plötslig klarhet två ting:
> Den uråldriga ädla hundlokan
> och högspänningsledningen
> som visslade över näckrosviken.

För poeten är bygdekulturen och de historiska minnena märkta av ålder, museala i ordets negativa betydelse. Men naturen utanför museet är på en gång uråldrig och pånyttfödd. Över näckrosviken visslar den nya tidens sinnebild: högspänningsledningen. Med den sista djärva raden försöker Harry Martinson förena bejakandet av den nya tidens teknologi med sin djupa naturupplevelse. Hans dikt är just ett sådant försök att besjäla tekniken som Artur Lundkvist hade talat för.[61]

Ett annat intressant exempel på samma strävan är dikten "Kraft" i samlingen *Natur* (1934). I högre grad än i någon annan Martinson-dikt betraktas här elektriciteten, "den ilsnabba tysta kraften", som det sammanhållande elementet i industrialiserings- och urbaniseringsprocesserna:

> Ingenjören sitter vid hjulet
> och läser i juni kväll.
> Kraftverket mumlar inåtvänt i turbinerna,
> dess lummigt inbäddade hjärta slår lugnt och starkt.
>
> Löven skälva ej ens
> i den stora vita björken som står blyg vid betongdammens källa.
> Igelkotten går snaskande längs floden.
>
> Brovaktens katt lyssnar hungrigt till fågelsången.
> Den ilsnabba tysta kraften sissar långt i hundramila trådar
> innan den bullras till i skrytsamma städer.

I en efterhandskommentar har Harry Martinson berättat att drömmen om "en idyllfred med maskinerna" ofta sysselsatte honom.[62] "Kraft" är det bästa exemplet på detta.

Som man kan ana av "Kraft" och som än tydligare framgår av andra tidiga 30-talstexter var Martinson kluven i sin inställning till maskinåldern. Samtidigt som funktionalism-utställningen i Stockholm 1930 hyllades av andra unga diktare skrev han i tidskriften

Tidevarvet om den tragiska "urbanisationen": "Men när inte någon plats mera finns för igelkotten att springa över vägen... för syrsan att stränga lutan i höet – då vill jag inte leva."[63]

Utbyggnaden av vattenkraften

Vad man kunde kalla elektrifieringsfasen – det första halvseklet av elektricitetens praktiska användning i vårt land – har utgjort ämnet för denna litteraturföreläsning. Ett lika stort material återstår att granska från det följande halvseklet, och med ett par ord vill jag påminna om detta.

Stora kraftverksbyggen under de senaste decennierna är arbetsmiljöer som fått ingående skönlitterära skildringar av exempelvis Kurt Salomonson i *Skiljevägen* (1962) och Lars Molin i *Bomsalva* (1970). En lyriker som Reidar Ekner kan representera de författare som velat tydliggöra och gestalta miljöfrågor i vidare mening;[64] Ekner har just tagit upp problem i samband med vattenkraftsutbyggnaden.

I Ekners samling *Halvvägs mot mörkret* (1979) ingår den långa episka debattdikten "Levande vatten", som också i hög grad handlar om döda vatten: höj- och sänkbara innanhav spärrade av betong och utplånade gamla landskap av fallande vatten. "Det är omöjligt att blunda för 1 000 nya arbetstillfällen, / säger kommunalmannen / och tystar framtidens röstberövade munnar." Men de sista älvarna tillhör inte byråkrater, tjänstemän eller partiledare – "inte ens arbetarna". De tillhör sig själva, världen och framtiden:

> De sista älvarna flyter i jordens ådror för att våra barns
> barn och deras ofödda efterkommande
> skall kunna erfara fritt strömmande vatten och orörda skogar
> skogar
> där djur strövar och fåglar parar sig
> så som de gjort sedan istiden och före den.

Det har gått femtio år sedan modernisterna ville ge en själ åt maskinerna och fabrikerna, sjuttiofem–hundra år sedan en optimistisk ljussymbolik hälsade elektricitetens utbredande. Idag söker många författare i stället uttryck och bilder för sin oro över att förödande energier kan frigöras.

Bokläsningen och den elektroniska kulturen

"Ljus över landet" – det drömde åttitalsradikalerna om och kämpade för. *Mera ljus* hette den första folkbildningsskriften 1897 från den socialdemokratiska arbetarrörelsens håll, skriven av proletärskalden K J Gabrielsson. Skolgången för gemene mans barn skulle nu förbättras, arbetstiden minskas, den elektriska belysningen tän-

Folkbibliotekens genombrott skedde parallellt med elektrifieringen. Den 4 december 1911 öppnades Stockholms barn- och ungdomsbibliotek. Här fanns, som en stockholmstidning senare skrev, "Ljus och värme – andligt och materiellt".

das i varje hem. Möjligheter öppnade sig att göra den goda boken – den kunskapsförmedlande lika väl som den upplevelserika – till läsning för alla.

Denna epok i läsekonstens annaler sammanfaller i stort sett med det elektriska ljusets genombrott och första era – och med de moderna folkbibliotekens historia. Men är vi idag verkligen ett läsande folk, har boken blivit det massmedium med kvaliteter som folkbildningspionjärerna tänkte sig?

Elektriciteten har visserligen under ungefär ett sekel underlättat tillägnandet av tryckt text och därigenom verksamt bidragit till den starkt ökade läsningen. Men skivor, kassetter, tv, video osv minskar nu otvivelaktigt den tid som tidigare stod till buds för svenska folkets läsande.

Läsning som elitföreteelse – den intensiva läsningen inom begränsade skikt av högutbildade intellektuella – är däremot ingalunda hotad. Tvärtom tycks det inom dessa grupper vara en allmänt accepterad hypotes i uppfostran och bildningsgång, att det är ytterligt viktigt att lära sig behärska läsprocessen fullt ut. De välutbildade i samhället anser uppenbarligen, att det överhuvudtaget inte finns något bättre sätt att träna de uppväxande i avancerad språkfärdighet och förmåga till abstrakt tänkande. Boken har följaktligen hittills hållit sina ställningar som det centrala mediet i utbildningen och i det kulturliv som speglas på tidningarnas kultursidor.

Kvalitetsbokens framtid som massmedium beror på om vi för-

mår föra vidare en mer allmänt spridd verklig läskultur till nästa generation. Man bör här skilja mellan läsning och läsning. Nya beteendemönster och umgängesvanor i de elektroniska mediernas tid gynnar bläddерläsning mot musikbakgrund och skumläsning av ofta rätt fragmentariska läsa-lätt-texter eller enklare tidningstexter om högst ett par spalters omfång. En helt annan sak är att *även* kunna läsa på andra sätt: uthålligt, intensivt, kritiskt, kreativt. *Läskunnighet* är bara första stadiet, verklig *läsfärdighet* är en svår konst med många dimensioner. En sådan läsfärdighet får ingen till skänks utan den måste erövras av varje människa som växer upp.

En gång underlättade elektriciteten denna erövring och fler än förr nådde fram till boken. Nya elektroniska media och deras framvällande produkter hotar nu folkbildningsdrömmen om att kvalificerad läsning skulle bli en angelägenhet för alla.

Noter

1. J P Jacobsen, "Lys over Landet", *Juleroser* (1885) och i Jacobsen, *Digte og Udkast*. København 1886. Angående uttryckets spridning se Gunnar Ahlström, *Det moderna genombrottet i Nordens litteratur*. Stockholm 1947, 233f och Pelle Holm, *Bevingade ord och andra talesätt*, 10 uppl Stockholm 1962, 199.
2. Några exempel ur den omfattande litteraturen: Wilhelm Beck, *Naturkrafterna och deras användning. Elektriciteten och dess tekniska tillämpningar*. Övers efter orig:s sjunde uppl. Stockholm 1919. Filip Hjulström, *Sveriges elektrifiering. En ekonomisk-geografisk studie över den elektriska energiförsörjningens utveckling*. Uppsala 1940.
3. Muntliga meddelanden av bibliotekarie Åke Åberg, Täby, som förbereder ett arbete om Västerås' regionala litteraturhistoria.
4. Gurli Linder, *På den tiden. Några bilder från 1870-talets Stockholm*. Stockholm 1924, 46ff.
5. Eric Johannesson, *Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850–1880*. Stockholm 1980, 14–28.
6. Bengt Bengtsson, Erik Malmborg & Ture Nerman, *Typografiska föreningen i Stockholm ett hundra år*, 1. Stockholm 1946, 309–318.
7. Göran Marklund, *Skola i glesbygd. En krönika i text och bild om folkundervisningen i Jörns socken*. Stockholm 1982, 65.
8. Bengt Jacobsson, *Mandelgren i Småland*. Stockholm 1982, 101–105. Lars Levander, *Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft*. Lund 1947, 296–321. – Ett stort antal mer populärvetenskapliga verk berör belysningskulturen i Sverige, t ex August Strindberg, *Svenska folket*, 1–2. Stockholm 1882 (se register); Ragnar Jirlow, *Svensk vardag genom tiderna*. Stockholm 1935, 62–71.
9. Egil Johansson, "Gå i skola hemma", *Forskning och framsteg*, nr 5/6 (1977), 35–39. Johansson, "Den kyrkliga lästraditionen i Sverige – en konturteckning", i *Läskunnighet och folkbildning före folkskolan. Mötesrapport III vid Nordiska historikermötet 1981*. Jyväskylä 1981.
10. Jeppe Aakjær, "Da Lampen tændtes", i Aakjær, *Fjandboer*. København 1901; Juhani Aho, "När far köpte lampa", sv övers bl a i *Berömda berättare*. Stockholm 1948.
11. Anders Pers, *Rull Mats. Människor och natur i min hembygd*. Västerås 1922, 45–51.
12. Lars Furuland, *Statarna i litteraturen. En studie i svensk dikt och samhällsdebatt från Oxenstierna och Almqvist till de första arbetardiktarna*. Stockholm 1962, 197–204. Ivar Lo-Johansson, "Förord", i *Lantarbetaren och boken*. Stockholm 1963, 7–11.
13. Lo-Johansson, "Mitt första möte med litteraturen", i *Mitt möte med boken*. Stockholm 1943, 116. Lo-Johansson, *Pubertet*. Stockholm 1978, 100. – En intressant episod i Lo-Johansson, *Godnatt, jord*. Stockholm 1933, 361–363, ger en tragikomisk skildring av en statarfamiljs möte med elektriciteten åren före första världskriget.

14. *Svenskt konstnärslexikon*, 4. Malmö 1961, 379–381; planschblad återger Hanna Paulis målning "Vänner" (1900–07), Nationalmuseum.
15. Lo-Johansson, "På vägen", i *Ansikten*. Stockholm 1932, 206. Lo-Johansson, *Analfabeten*. Stockholm 1951, 127, jfr även 15, 107. Lo-Johansson, "Förord" – se not 12.
16. Georg Steiner, *On Difficulty and Other Essays*. Oxford 1978.
17. Edvard Ramström, *Tack för ordet. Journalistminnen*. Stockholm 1978, 17.
18. Axel Forsström, "Minnen från Strand", *Svensk litteraturtidskrift* (1946), 3.
19. August Brunius, *Hus och hem. Studier af den svenska villan och villastaden*. Stockholm 1911, 30–41.
20. Esaias Tegner, "Försonligheten", i *Samlade dikter*, 1. Lund 1964, 216. Inlämnat till Svenska Akademien 1806. I något ändrad form tryckt 1828 under rubriken "Fridsröster" i *Smärre samlade dikter*.
21. E G Geijer, *Samlade skrifter*, Ny ökad uppl, 1. Stockholm 1923, 108. – Svar på prisfråga 1810 från Svenska Akademien om inbillningsgåvan, först tryckt i akademins handlingar 1813.
22. P D A Atterbom i *Phosphoros* (1811), 187.
23. J O Wallin, *Samlade vitterhetsarbeten*, Ny uppl. Stockholm 1878, 150; denna dikt till kronprins Carl Johan dateras till 1817.
24. C J L Almqvist, *Drottningens juvelsmycke*. Stockhom 1834, 34 – senaste uppl Stockholm 1978, 31. Almqvist, *Herrarne till Ekolsund*. Stockholm, 1847, 1:64, 3:68. – Jfr även Almqvist, *Tre fruar i Småland*. Stockholm 1842, 1:73.
25. E J Stagnelius, "Daphne", i *Samlade skrifter*, 1, *Lyriska dikter till 1818*. Malmö 1957, 182.
26. Exempel på Stockholmsskildrarnas elektriska bildspråk i *Människan, staden och ljuset. En antologi i ord och bild utgiven av Stockholms elverk*, red Staffan Timell. Stockhom 1967.
27. *Läsebok för folkskolan*. Stockholm 1868, 521–531; faksimileutg. Stockholm 1979.
28. *Läsning för folket* (1911), 221.
29. *Ljus. Allers Familj-Journals 63:dje handbok*, bilaga till *Allers Familj-Journal*, 14 (1930), 45 f.
30. Albert Viksten, *Timmerland. Forss Aktiebolag 1877–1952. Minnesskrift*. Stockholm 1952, 112–118, cit från 118.
31. Gustaf Fröding, "Belysningsfrågan", i Fröding, *Guitarr och dragharmonika*. Stockholm 1891. – Den gamla elektricitetsläran ("Leydnerflaska", "Voltas stapel") utnyttjas för det skämtsamma bildspråket i dikten "Bjällerklang" i samma diktsamling.
32. K J Gabrielssons i texten nämnda *in memoriam*-dikt är bl a tryckt i hans *Dikter* (1903), 2 uppl. Stockholm 1908, 153 f.
33. Hjalmar Söderberg, *Martin Bircks ungdom* (1901), *Skrifter*, 3. Femte upplagan. Stockholm 1921, 144.
34. Karl-Åke Kärnell, *Strindbergs bildspråk. En studie i prosastil*. Stockholm 1962, 166. Kärnell redovisar ett stort antal elektricitetsbilder bland vilka jag gjort ett urval.
35. August Strindberg, *Götiska rummen* (1904), *Samlade skrifter*, 40. Stockholm 1920, 173.
36. Strindberg, *Legender* (1898), *Samlade skrifter*, 28. Stockholm 1920, 273 f.
37. Kärnell, 170.
38. Strindberg, *Götiska rummen* (1904), *Samlade skrifter*, 40. Stockholm 1920, 236.
39. Strindberg, *Giftas* (1884), *Samlade skrifter*, 14. Stockholm 1919, 46. Kärnell, 160, 168.
40. Strindberg, *Vivisektioner*, *Samlade skrifter*, 22. Stockholm1920, 145 f. Kärnell, 164.
41. Strindberg, *I hafsbandet* (1890), *Samlade skrifter*, 24. Stockholm 1920, 223.
42. Strindberg, *Ensam* (1903), *Samlade skrifter*, 38. Stockholm 1920, 177.
43. Kärnell, 171.
44. Bjørnstjerne Bjørnson, *Samlede digterverker*, 7. Kristiania 1920, 27.
45. Bjørnson, 8, 434–454.
46. Bjørnson, 8, 394.
47. Nulle Finsen, *Fra Bjørnsons hjem* (1917), 2 opl. Kjøbenhavn & Kristiania 1918, 224 (om kraftverket). Observera alla elektriska lampor i interiörer. Det dröjde innan kulturpersonligheter ville låta sig fotograferas vid de oestetiska elektriska armaturerna. Så ej Bjørnson.
48. Gustav Hedenvind-Eriksson, *Vid Eli vågor*. Stockholm 1914, 22–25.

49. Hedenvind, 25.
50. Örjan Lindberger, *Gustav Hedenvind-Eriksson*. Stockholm 1945, 99f.
51. Hedenvind, 48f. Lindberger, 98–106, ger en analys av romanen.
52. Hedenvind, 195ff.
53. Hedenvind, 48, 50.
54. Hedenvind, 175f.
55. Hedenvind, 81.
56. Vilhelm Moberg, *Giv oss jorden!* Stockholm 1939, 31f, 176.
57. Moberg, *De knutna händerna* (1930), ny uppl. Stockholm 1946, 281.
58. F Gladkov, *Cement* (Stockholm, 1927), t ex 201f, 206, 257ff, 361, 496f, 528. Kjell Espmark, *Livsdyrkaren Artur Lundkvist. Studier i hans lyrik till och med Vit man.* Stockholm 1964, 169f.
59. Emil Bønnelycke, *Asfaltens Sange*. København 1918, 7ff.
60. Harry Blomberg, *Jorden och jaget*. Stockholm 1924, 107. Arnold Ljungdal, *I folkton 1934*. Stockholm 1934, 79f.
61. Espmark, 177f. En analys av Martinsons "Museet" av Gunnar Tideström i *Lyrisk tidsspegel*. Lund 1947, 161–164.
62. Ingvar Holm, *Harry Martinson. Myter, målningar, motiv*. Stockholm 1960, 65.
63. *Tidevarvet* 14.6.1930; cit efter Holm, 35f.
64. Se även exemplen i *Om det hotade. En antologi natur- och miljövårdslyrik*, red Ulf Marken. Stockholm 1976.

Källor

Om man ser till landet i stort var elektrifieringen en i tiden utsträckt successiv förändring Men för en viss bygd och en enskild familj inträffade i regel en plötslig och markant förändring.

Vad som finns kvar för socialhistorikern, som vill studera förändring, är vissa materiella lämningar samt administrativa handlingar och statistiska uppgifter hos olika myndigheter, industrier och distributionsföreningar. Men vad betydde elektrifieringen egentligen för människors vardagsliv och deras verklighetsuppfattning? Hur finna ett någorlunda fylligt källmaterial till sådana frågor? Berättande källor i form av privatpersoners dagböcker och brev, folklivsforskares uppteckningar osv är i detta fall sällsynta och svåra att uppspåra. För det mesta har människors upplevelser av vad som skedde bara uttryckts muntligt. De skriftliga utsagor som funnits har i regel varit privata, t ex anteckningar i dagböcker och brev, och är för det mesta försvunna i tidens ström. Man får verkligen leta med ljus och lykta – för att nu tillgripa det för-elektriska bildspråket.

Författare av romaner och memoarer, som var tränade iakttagare och därtill formuleringsskickliga, utgör här en försummad källa värd att ta vara på. Samhällsskildrande skönlitteratur är varken svårare eller lättare att begagna än andra berättande källor, men den kräver utöver en god socialhistorisk överblick vissa speciella färdigheter hos forskaren: vidsträckt beläsenhet, genrekännedom, biografiska kunskaper. Källprövningen måste ske från fall till fall. Författaren är ofta påtagligt pedagogisk i sin skildring: han söker lyfta fram de avgörande momenten i skeendet och ställer gärna kontraster mot varann. Men är det egentligen så mycket lättare att komma till rätta med exempelvis en politikers brev och dagböcker?

I varje fall kan skönlitteraturen ge ovärderliga konkreta exempel till en utvecklingshistoria, som ju i stora drag är avläsbar i statistik och andra källor. Det sistnämnda materialet är givetvis på ett helt annat sätt generaliserbart än diktens ofta episodiska glimtar ur människolivet. Men utan den verklighetsiakttagande diktaren skulle vi veta oändligt mycket mindre om psykologiska reaktioner, attityder, mentalitet, vanor och konventioner i olika sociala skikt. Detta gäller i hög grad före den moderna sociologins, Gallups och SIFO:s tid – men även perioden därefter.

Att åstadkomma analyser, som bygger på såväl traditionella historiska källor som mer etnologiska och litterära, framstår som ett eftersträvansvärt ideal vid åtskilliga socialhistoriska forskningsuppgifter.

Summary

Light over the land. Electrification and literature

The exhortation "Light over the land", which the Danish author J. P. Jacobsen uttered in 1885, became a motto for adult education in Scandinavia from the turn of the century onwards. At the same time the modern electric lighting started to gain ground over paraffin lamps and gas lighting. There is an evident, though seldom touched upon, parallelism between the development of the new source of light and the attempts to spread spiritual enlightment to broad strata of the population.

Owing to Lutherism's demand that all should be able to read the catechism, Sweden had attained to a comparatively widespread elementary literacy in the 18th century. But it was unthinkable that any wide-ranging popular reading culture on a major scale could grow up. Manual labour to earn the bare necessities of life took up almost all of people's time, there was a lack of suitable reading material and during most of the year and the day it was difficult to arrange satisfactory lighting for reading.

The material prospects for a reading culture among the peasantry did not greatly improve until the second half of the 19th century. The most dramatic change was the successive electrification from the turn of the century onwards. It was not until the end of the 19th century that the poorer homes had started to acquire paraffin lamps that were reasonably adequate for reading, but the fuel was considered expensive. They made do with a single paraffin lamp which was hung over the dining-table. Proletarian authors like Ivar Lo-Johansson have spoken of how the single lamp in the kitchen constituted a kind of censure of children's reading. Novels and other modern literature were considered dangerous, indeed even sinful, and stole time from the necessary manual labour.

A particularly great significance is ascribed to electrification in the tales told by proletarian authors and in workers' reminiscences. Representatives of higher social classes, which had better opportunities to light their dwellings even before electrification, on the other hand, speak of the atmosphere created by the paraffin lamp.

It was novelists who first captured and gave expression to the radical change that electrification brought to people and to society. An early example is Hjalmar Söderberg who, in a novel from 1901, writes how the main character "loved these green lamps which did not give off heat nor had an unpleasant smell and whose light had the pure and cold brilliance of precious stones". The socially conscious author lets his fictional hero, who belonged to the educated classes, imagine what the new invention signified: "He longed for the day when electric light would be cheap enough to penetrate down to the homes of the poor."

August Strindberg knew how to enrich his language with images from modern life. He was thoroughly versed in the science of electricity. Words, images and symbols from the sphere of electricity have hardly been used so frequently by any other Swedish author, nor presumably by any contemporary European prose-writer. But the electrical phenomena not only offered a stimulating material for Strindberg's imagery, they also affected the whole of his thought and his view of the psychological relations between the strong and the weak, between women and men.

Electricity is used as symbol for the positive force in the transformation of society by early proletarian authors such as Gustav Hedenvind Eriksson and by young modernist lyric poets from the twenties and thirties, e.g. Arnold Ljungdal, Artur Lundkvist, Josef Kjellgren. A poet like Harry Martinson attempts to combine the affirmation of the new period's technology with his deep experience of nature. He writes in a poem of the high-voltage line "which whistled over the water-lily creek". But early in the thirties he starts to be doubtful about the development: "But when no place any

longer exists for the hedgehog to run over the road... for the cricket to string her lute in the hay—then I don't want to remain alive." In the sixties and seventies the environmental problems in the tracks of the growing energy consumption have been increasingly noted by poets, among the lyric poets for instance by Reidar Ekner in *Halvvägs mot mörkret* (Halfway towards darkness), 1979.

Mera ljus (More light), 1897, was the title of the first adult education publication from the Swedish Social Democrats. Schooling for all was to be improved, working hours shortened, electricity was to light up every home, free libraries be built. Opportunities appeared to be opening up to make books—not merely the simple chap-book—a real mass medium. This hopeful period in the history of reading coincides largely with the roughly 50-year era of the triumphal emergence of electricity.

Today the dream of popular education, that qualified reading would be a concern for all, is threatened by new electronic media and the products that well forth from them. Reading as an elite phenomenon—within limited circles of highly educated intellectuals—stands, however, as firm as ever.

Lars Furuland is Professor of the Science of Literature, with sociology of literature as his speciality, at Uppsala. He has published books on, among other subjects, cotters in the literature and in reality (1962, 1975), the people's high school as educational path (1971), Ivar Lo-Johansson (1976) and Swedish children's literature (1970, 1979, 1983). Basic features in the history of popular literature are depicted in the journal *Bokvännen* (no. 2, 1980) and in the new edition (1979) of *Läsebok för folkskolan* (Textbook for elementary schools). His latest publication is a survey of Swedish proletarian poetry, from the battle songs of the turn of the century to the industrial reportage and provincial literary movements of the seventies (*Arbetarhistoria*, nos. 29–30, 1984).